

Н. О. Лейпунська

НИЖНЕ МІСТО ОЛЬВІЇ (ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ)

У статті розглянуто основні етапи забудови та історії Нижнього міста від пізньої архаїки до римського часу. Встановлено соціальну топографію цієї частини міста.

Миська забудова Ольвії займає два плато на різних рівнях високого берега Бузького лиману — Верхнє і Нижнє місто — і терасну частину, що їх з'єднує і має форму амфітеатру. Предметом статті є історична і археологічна характеристика основних етапів розвитку Нижнього міста.

Нижнє місто (частина Ольвії біля лиману) являє собою рівне плато у вигляді сегменту в плані площею близько 3,4 га (85×33,5 м), оточене з півночі, заходу і півдня терасами (рис. 1). На сході плато обмежене лиманом. Води лиману, що піднялися, закрили частину Нижнього міста шириною 170—290 м¹. Нині рівень його денної поверхні на 4—10 м вище за дзеркало лиману, а в північній частині помітний істотний нахил до сходу.

Археологічне вивчення Нижнього міста було почате ще у ХІХ ст., коли було складено перші плани Ольвії. На них зафіксовано залишки так званих водопроводів, розташованих перпендикулярно берегу. Як показали подальші дослідження, це фрагменти орфостатних кладок². Б. В. Фармаковський провів охоронні роботи вздовж берегового кліфу, але залишків водостоків тут не виявив. Роботами Н. Аркаса и Ф. Бруна, а також трохи пізніше І. Є. Забеліна було відкрито фрагменти східчастого стилобата ІІІ—ІІ ст. до н. е. і залишки вулиці того ж часу, що проходила паралельно лиману. За припущенням С. Д. Крижицького, стилобат міг належати ордерній споруді суспільного або культового призначення³. Пізніше поблизу від цієї споруди було відкрито колодязі елліністичного часу⁴.

У 1909—1914 рр. Б. В. Фармаковський досліджував південну частину Нижнього міста. Тут був закладений розкоп НГФ (Нижнє місто Фармаковського), де було досліджено вісім культурних шарів, починаючи від V ст. до н. е. по ІІІ—ІV ст. н. е. (див. таблицю). На ділянці було відкрито залишки двох великих житлових будинків елліністичного часу і будинки перших століть нашої ери⁵. Одно-

Ділянка	Архаїка		Класика		Еллінізм		I – сер. III ст. н. е.		Середина III – IV ст.	
	in situ	знахідки	in situ	знахідки	in situ	знахідки	in situ	знахідки	in situ	знахідки
НГСС(Пн)	/+	xx	/++	xxx	/+++	xxx	/+++	xx	/1	x
НГСС(Пз)	-	x	-	-	/++	xx	/++	xx	/+	x
НГЦ	-	x	-	x	/++	xxx	/+++	xxx	/1	x
НГ	-	-	-	-	/+	x	/++	xxx	/+	x
НГФ	+	x	-	xx	/+++	xxx	/++	xx	-	-
№7	-	x	/+	xx	/+++	xxx	-	xxx	-	-
№8	-	x	-	xx	-	xxx	-	xxx	-	x
№9	-	x	-	xx	-	xxx	-	xx	-	-
№10	-	-	-	x	-	x	/+	x	-	-
№11	-	-	-	x	-	x	/+	x	-	-
№12	-	-	-	x	-	x	-	-	-	-

Примітки: + — шар в одному місці; /+ — шар в одному місці з будівельними рештками; ++ — шар у деяких місцях; /++ — шар у деяких місцях з будівельними рештками; +++ — шар на усій ділянці; /+++ — шар на усій ділянці з будівельними рештками; - - - шар та будівельні рештки не виявлено; x — одиничні знахідки речового матеріалу; xx — певні знахідки речового матеріалу; xxx — масові знахідки речового матеріалу.

© Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА, 2001

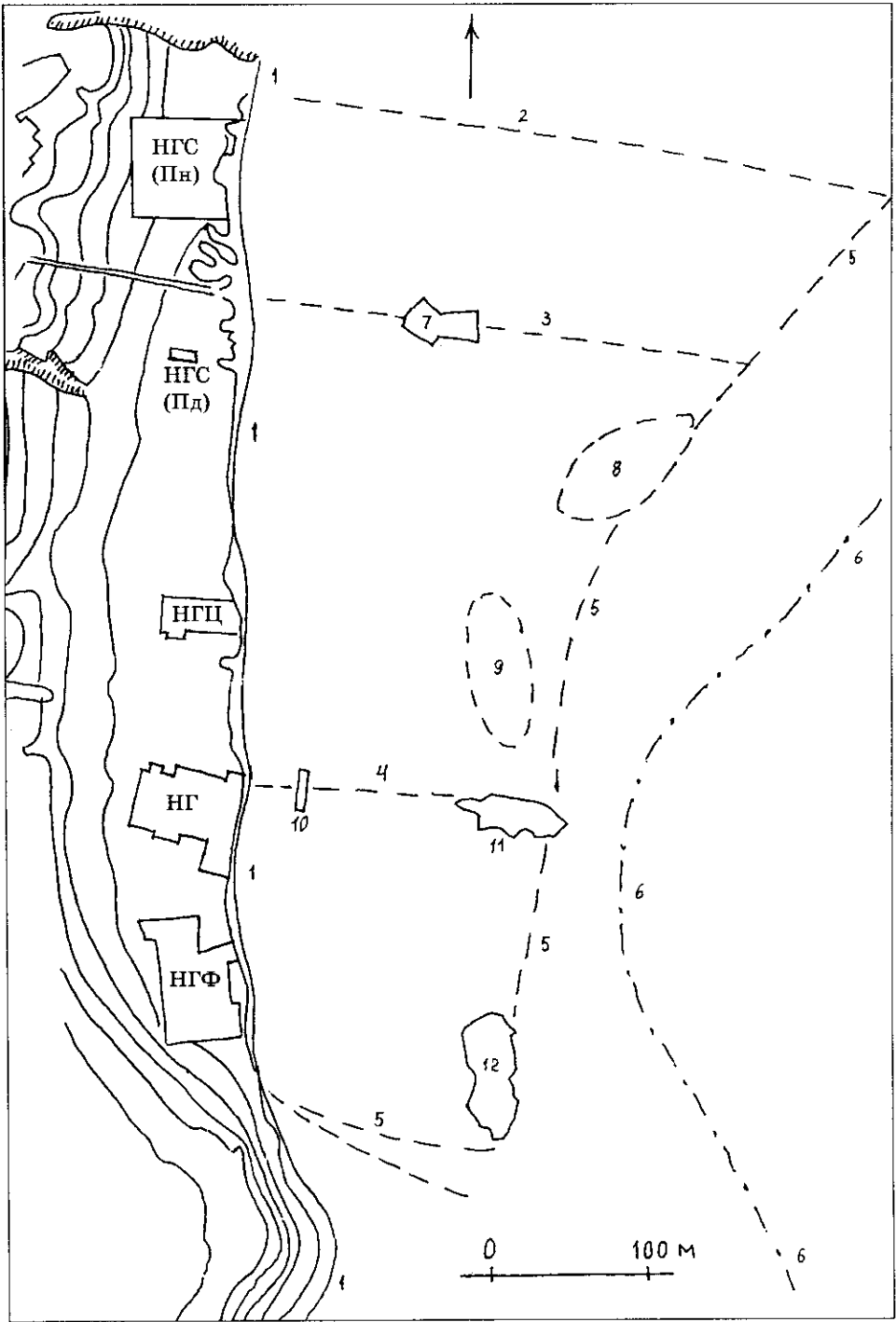

Рис. 1. Схематичний план Нижнього міста Ольвії: 1 — сучасне положення берегового кліфу; 2 — реконструкція місцезоложення північної межі Нижнього міста в елліністичний час; 3 — реконструкція північної межі на одному з хронологічних етапів; 4 — північна межа перших століть нашої ери; 5 — реконструкція східних та південних меж Нижнього міста в елліністичний час; 6 — можлива межа берегового урвизу Бузького лиману в античну добу; об'єкти, що було виявлено та досліджено в затопленій частині Нижнього міста: 7 — розвал північного муру догетського часу, 8 — друге «амфорне поле», 9 — перше «амфорне поле», 10 — залишки північних воріт (?) Нижнього міста перших століть нашої ери, 11 — розвал північного оборонного муру перших століть нашої ери, 12 — «пристань» — розвал залишків оборонного муру (башти?) перших століть нашої ери

часно Б. В. Фармаковський спробував дослідити і затоплену частину Ольвії, і під його керівництвом були зроблені перші обміри так званої пристані.

У другій половині 1930-х років на півночі від розкопу НГФ був закладений розкоп НГ, де був відкриті залишки оборонної стіни перших віків нашої ери, гончарні печі і, можливо, пекарня того ж часу⁶.

Після цього Нижнє місто довгий час не досліджувалось. Лише у 1960-х роках був закладений розкоп НГЦ (Нижнє місто — центр), де відкрито залишки передмістя римського часу і невеликі фрагменти елліністичних житлових будинків (розкопки С. Д. Крижицького, Н. О. Лейпунської). У той же час було проведене вже згадане дослідження декількох колодязів, що дозволило уточнити планування частини плато (розкопки В. В. Лапіна). Трохи пізніше було здійснено широкі дослідження затопленої частини Ольвії (роботи С. Д. Крижицького). Від 1985 р. проводяться роботи в північній частині Нижнього міста (розкопки Н. О. Лейпунської, Т. Л. Самойлової). Результати всіх цих досліджень тепер уже дають змогу уявити загальну картину забудови Нижнього міста, її історії, періодизації і особливостей, починаючи від пізньоархаїчного часу.

Найраніші залишки в Нижньому місті належать до пізньоархаїчного часу. Незважаючи на те, що вони поки ще нечисленні, їх наявність має істотне значення у зв'язку з визначенням послідовності забудови території Ольвійського городища.

Проблема освоєння площі майбутньої Ольвії має свою історію і викликає досить численні дискусії⁷. Архаїчні шари найповніше досліджені у Верхньому місті, тому цілком логічно, що всі основні хронологічні побудови пов'язані з цією частиною Ольвії. До теперішнього часу затвердилася думка, що найраніше поселення (не пізніше другої чверті VI ст. до н. е.) розміщувалося саме у Верхньому місті, а в Нижньому найраніші будівельні залишки датуються лише V ст. до н. е.

Історія і підсумки дослідження архаїчних культурних шарів Нижнього міста виглядають таким чином.

Залишки архаїчного часу відкрито у двох місцях нижньої частини Террасного міста. Вони настільки тісно межують з площею Нижнього міста, що їх не можна не враховувати під час розгляду особливостей забудови останнього.

На дільниці НГФ роботами 1938 р. на верхній терасі (поблизу від розкопу Б. В. Фармаковського 1910—1912 рр. на нижній терасі) було відкрито фрагмент, як припустили дослідники, непереміщеного архаїчного культурного шару⁸. Він лежав безпосередньо на материк, будівельні залишки в ньому були відсутні. Шар невеликий за площею — всього 4×5 м, розміщувався зі схилом до північного сходу (до 2 м). За повідомленням Е. І. Леві, в ньому містилося багато керамічного матеріалу, і в тому числі фрагмент архаїчної теракоти. На жаль, у публікації відсутня повна характеристика всього матеріалу і особливостей шару, за якими можна було б точніше його датувати. Однак Е. І. Леві визнала можливим датувати його близько до середини VI в. до н. е. і передбачила, що саме тут знаходилось найраніше грецьке поселення⁹. С. Д. Крижицький відніс цю дільницю до Террасного міста і передбачив, що вона є дільницею звалища¹⁰.

Після згаданих робіт протягом певного часу архаїчних залишків, за винятком фрагментів ранніх амфор, східногрецької та аттичної кераміки, в Нижньому місті виявлено не було, хоч в окремих місцях (дільниця НГЦ, підводні дослідження) дослідження доходили до рівня поверхні новочорноморської тераси, на якій були відсутні будівельні залишки¹¹. Лише на початку 1990-х років у центрі нижньої частини Террасного міста було відкрито фрагмент наземної глинобитної на кам'яних цоколях однокамерної (?) споруди четвертої чверті VI — початку V ст.¹².

Практично першою спорудою другої половини VI ст. до н. е., що повністю збереглася в Нижньому місті, є відкрита в його північній частині, над лиманом, невеликою напівземлянкою¹³. Напівземлянку було викопано в материк, в плані вона наближається до прямокутника (2,7×2,1 м) зі злегка заокругленими кутами, вертикальними стінами, які, скоріше за все, не мали обмазки. У північно-західному кутку приміщення до стіни був прибудований невеликий «столик» (1,05×0,65 м, висота близько 40 см), з бортиками заввишки 8—10 см по краях. Можливо, «столик» мав навес (збереглися отвори для тичок) та був оточений загородкою, що була заглиблена у канавку, вириту у глинобитній підлозі. На добре заглаженій поверхні «столика» були помітні слабкі сліди копоті, що розповсюдились і на західну стіну.

Судячи з інтер'єру і характеру заповнення (мала кількість фрагментів амфор і побутової кераміки), напівземлянка навряд чи була житловою, скоріше вона несла культову або господарську функцію.

З амфорного матеріалу в землянці знайдено ніжку типу Хіос 1, фрагменти вінець іонійських амфор VI ст. до н. е. Один з них — з вінцями у вигляді карнизу від іонійської амфори на чітко профільованому піддоні.

Ширше представлена сіроглиняна кераміка. До комплексу заповнення входять сіроглиняні, іноді слаблощені глеки з округлим корпусом на лаконічних піддонах, миски різних розмірів з краєм у вигляді валику, який заходить у середину посудини, ольпи з майже циліндричним корпусом, що слабо розширюється до низу і високою ручкою, що підіймається над вінцями. Певний інтерес представляють фрагменти посудин типу діносів.

Кухонний посуд репрезентований усього трьома невеликими фрагментами горщиків.

Істотну роль для датування часу засипу землянки відіграють фрагменти чорнолакової кераміки — це чаші на високій ніжці початку V ст., ручки кіліков того ж часу, фрагмент піддону кіліка типу stemless кінця VI — початку V ст.

Напівземлянка розташовувалась у зоні, що зазнала значного природного руйнування — ґрунтові шари сповзли до лиману, частково були ними поглинені, певною мірою порушена послідовність шарів через явища оползню. Аналогічна картина помітна і в інших місцях прилиманної частини Ольвії. Тому немає нічого дивного в тому, що ця споруда поки залишається єдиним відкритим пам'ятником такого типу архаїчного часу в Нижньому місті.

Хоч перші епіграфічні свідчення про ольвійську гавань належать лише до кінця V ст.¹⁴, безумовно, в Ольвії, з її тісними зв'язками з середземноморсько-егейським регіоном, і на той ранній час мав існувати порт. Для руху та стоянки кораблів використовували природну гавань. Скоріш за все, тут не було ще досить постійних припортових споруд, які простежуються з грохи пізнішого часу, проте існування тут тимчасових складських приміщень цілком можливе і у VI ст. до н. е.¹⁵.

Значно повніше, хоч ще також великою мірою фрагментарно, в Нижньому місті виявлено споруди V—IV ст. до н. е. Особливо сильно зруйновані споруди V ст. до н. е., тому вони відомі тільки у вигляді окремих приміщень, звичайно підвальних, господарських ям, фрагментів вимосток. Такі залишки відкрито у південній і північній частинах плато, на дільницях НГФ і НГС, у пункті 30 під час охоронних розкопок кліфу, можливо, у розкопі НР¹⁶. Однак поки що на основі цих даних ні про планування усього Нижнього міста того часу, ні про окремі будинки V ст. до н. е. судити не видається можливим.

В останній чверті IV ст. до н. е. у північній частині Нижнього міста відбулась велика пожежа, сліди якої простежуються на значній площі дільниці НГС з північного заходу на південний схід. У частині міста, що досліджується на цій дільниці, передбачається продовження оборонної стіни догетського часу, яку було відкрито у Верхньому місті (Північні ворота, дільниця I). Залишки цієї стіни поки що не виявлено, і, отже, передчасно говорити і про простежування слідів військових дій в цій частині міста, однак все ж здається можливим припустити, що згадана пожежа могла бути пов'язана з облогою Ольвії Зопіріоном у 331 р. до н. е. На користь цього припущення свідчить як значна площа поширення пожежі, так і хронологічна стратиграфія шарів у північно-західній частині дільниці. У північно-західному кутку розкопу вогонь розповсюджувався вздовж великого сирцево-глинистого масиву, нижче за яким знаходився шар з керамікою, яка датується не пізніше за кінець третьої чверті IV ст. до н. е.

До того часу вже, очевидно, було сформовано мережу основних вулиць Нижнього міста, однак конкретніше про особливості його планування можна говорити тільки для елліністичного часу.

Найбільш яскраво і повно репрезентована елліністична житлова забудова Нижнього міста. Виділено не менш двох різних за характером будівництва районів того часу. У південній частині плато знаходяться житлові будинки, яким властиві особливе багатство декора і високий рівень будівельної техніки. Будинки північного району різко від них відрізняються — це досить добре побудовані добротні практично стандартні будинки з вираженою господарською функцією.

Отже, у південній частині плато відкрито два багатих житлових ордерних будинки, що формують один квартал, обмежений вулицями з трьох боків. Північна і східна вулиці — це звичайні міські вулиці, західна відрізняється тим, що межує з природною терасою. На півдні квартал обмежений сходами з 12 сходинок, які ведуть на цю терасу. З північної сторони сходів розміщений каптаж — спеціально оформлене джерело, звідки вода поступала до накопичувальної цистерни і потім по водопрвідних кам'яних каналах розходилася по будинках НГФ-1 і НГФ-2. Джерело дає воду і нині.

Будинок НГФ-1 належить до типу пастадних будинків з периметральним розташуванням критих приміщень. Площа забудови 555 м² (середній розмір ольвійських міських садиб 150—250 м²). До двору будинку потрапляли крізь протирон, який мав водостік, що відводив воду на вулицю. По двох боках двору, який був вимощений великими кам'яними прямокутними у плані плитами, були розташовані портики, виконані в аттичному ордері. Північний портик був виконаний у вигляді підвальної пастади, куди зі двору вели кам'яні сходи. У південній його частині був влаштований прямокутний у плані колодязь, пов'язаний з каптованим джерелом. У будинку було не менше за 12 наземних і 5 підвальних приміщень, які чітко розподілялися за призначенням на групи андрона, спальні, житлові, господарські. Андрон знаходився на південь від двору, його підлога була прикрашена мозаїкою з одноколірної гальки, яку було укладено на вапняковому розчині. По периметру андрону було розташовано злегка підвищені панелі, що правили для установки лож. Дах будинку був покритий черепицею, укладеною за коринфською системою.

Другий будинок кварталу — НГФ-2 — знаходився на північ від описаного. Він стояв на куті двох вулиць. Його площа також становить майже 550 м². Будинок мав великий перистильний двір, який був оточений колонами дорійського ордеру і вимощений великими кам'яними плитами. У південно-західній частині двору знаходився колодязь, а в центрі — вівтар. Житлові підвальні та наземні приміщення розташовувалися з трьох боків двора. Особливо виділяється своїм оформленням андрон — його підлогу було прикрашено вимостою з різнокольорової дрібної гальки, в центрі її — композиція з ромбів з хрестами всередині, навколо — орнаменти меандру, плантки, морської хвилі. По трьох боках вимостки було влаштовано спеціальні канавки для стоку води під час миття підлоги.

Характер будівництва будинків дільниці НГФ, їх розміри, благоустрій свідчать на користь того, що тут жили найбагатіші жителі поліса.

Далі на північ знаходились більш скромні житла ольвіополігів. Незначною мірою вони відкриті на дільниці НГЦ, де досліджено тільки наземну частину і два підвальних приміщення елліністичних житлових будинків¹⁷. Проте навіть це обмежене дослідження дає змогу говорити про те, що будинки згаданої частини Нижнього міста ближче за своїм характером до будинків його північного району, ніж південного.

Краще за все елліністичне будівництво вивчено на дільниці НГС, де відкрито залишки не менш ніж 11 будинків, які було сблоковано по два-три у п'яти кварталах, що були розташовані на трьох терасах і вздовж вулиць (вулиці мали ширину 1,8—3,0 м). Будинки — це безордерні сирцево-кам'яні споруди з внутрішніми дворами, які було замощено кам'яними плитами, підвальними та наземними поверхами. На верхній терасі дільниці знаходилося три будинки (НГС-2, НГС-5 і НГС-7). Між будинками НГС-2 та сблокованими НГС-5 і НГС-7 проходила 1-ша Південна вулиця. Ряд приміщень, що займають східну частину одного з цих будинків (НГС-5), могли функціонувати як лавки — вони мали окремі входи з кам'яними і дерев'яними сходами, що вели з Верхнього провулка. Від західного ряду приміщень лавки відділялися суцільною стіною, без дверних отворів.

Декілька будинків відкрито на середній терасі — НГС-9, НГС-10, НГС-8, НГС-6, НГС-1, НГС-3, НГС-4. Збереження їх різне, частина будинків ще повністю не досліджена, однак отримані розкопками дані дозволяють досить реально охарактеризувати особливості забудови цієї дільниці.

Нижня тераса дуже зруйнована наступом лиману, і будинки репрезентовані тут тільки кількома уривчастими фрагментами кладок.

Отже, можна констатувати, що всі відкриті розкопками будинки дільниці відрізняються розвиненими підвальними поверхами, в кожному з господарств було

по 4—6 підвалів різного призначення — господарського, житлового і парадного. Великий парадний підвал відкрито в будинку НГС-1, який був розташований в центрі ділянки на середній терасі. Це був великий будинок, що блокується на півночі з будинком НГС-3 і виходить іншими боками на вулицю з водостоком, Першу Південну та Прилиманну. До складу будинку входив великий вимощений плитами двір, навколо якого розташовувалися підвальні і наземні приміщення. Парадний підвал розміщувався у південно-західній частині будинку. Він мав значний розмір — близько 28 м², стіни його було складено насухо з чудово отесаного жовтуватого вапняку. Підвал був побудований ще у IV ст. до н. е., але, можливо, використовувався в будинку III ст. до н. е. В цьому ж будинку було влаштовано невелике домашнє святилище — у вимощеному каменем дворикі стояв олтар, що складається з прямокутної плити повторного використання, на верхній площині якої лежали три великі гальки у вигляді яєць і стояла кам'яна чаша в формі пісочного годинника, яку було зроблено з раніше вживаної підставки під лутерій. Олтар з галькою було також знайдено на Західному теменосі Ольвії, відомі випадки застосування гальок у похоронному та інших культах¹⁸, однак тут говорити про зв'язок вітара з яким-небудь певним культом не є можливим.

Під час розкопок елліністичних житлових будинків на ділянці НГС було відкрито досить багато залишків, що свідчать про господарську діяльність його жителів. В одному з підвалів будинку НГС-9, розташованого на південь від Другої Південної вулиці, було відкрито кам'яний млиновий пристрій, аналогії якому відомі на Делосі¹⁹. Він являє собою коло діаметром близько 90 см, викладене з каменів, заглиблену площу всередині кола використовували для розтирання зерен. На каменях «горловини» є сліди тертя. У будинках НГС-6, НГС-8, НГС-2 виявлено кам'яні зернотерки, ступи, частина з них знаходилася *in situ*. В кутах підвальних приміщень було влаштовано кам'яні загородки, що правили для господарських цілей. Так, в підвалі 343 будинку НГС-8 на підлозі було зроблено три загородки по кутах приміщення, з них дві — це невисокі двошарові кам'яні кладки, а третю було викладено з сирцевих цеглин з доповненням глиною. На підлозі загородок лежали постелісті камені. Сирцева загородка відрізнялася тим, що заповнення її було золістим, велика кількість золи простежувалася в шарі над нею, однак слідів горіння на стінці загородки помітно не було. Можливо, вона служила для збору золи. У четвертому кутку приміщення лежав розтиральник у вигляді овального каменя з невеликим поглибленням по центру. У підвалі 315 будинку НГС-6 стояла кам'яна ступка, фрагменти ступок входили іноді до складу вимосток дворів (двір будинку НГС-7).

Крім того, серед матеріалів елліністичних шарів репрезентована велика кількість різноманітних вантажів — кам'яних і керамічних, що правили для риболовних сіток. У згаданому вище приміщенні з млиновим пристроєм було знайдено купку заготовівель для круглих кам'яних вантажів, в іншому приміщенні іншого будинку — комплект таких виробів, що належить, мабуть, до однієї риболовної сітки. На ділянці НГС їх знайдено значно більше, ніж в інших районах міста²⁰. Крім того, тут траплялось декілька фрагментів кам'яних якорів для невеликих суден.

Можливо, значний відсоток населення цього району займався сільськогосподарським виробництвом та риболовлюю. Продуктами своєї праці ці люди могли торгувати не тільки на ринковій площі, а й в лавках свого кварталу — вище згадувалось про таке трактування ряду приміщень у будинку НГС-5. Треба зазначити, що на ділянці знайдено також дуже велику кількість амфорних клейм і досить багато монет.

Очевидно, в той же час вже остаточно сформувалась система водопостачання і каналізації кварталів Нижнього міста. У його південній частині знаходилося згадане каптоване джерело, від якого вода подавалася в колодязі і цистерни сусідніх будинків. Відкриття вздовж берегової лінії системи не менш ніж з п'яти колодязів, розташованих практично на одній прямій на відстанях 50 і 56 м між трьома з них, дало змогу передбачити їх розміщення на поперечних вулицях у місцях перетину з основною вулицею північ — південь²¹. У північній частині плато (ділянка НГС) відкрито систему водостоків, що відводять воду вздовж вимощених вулиць, проходів між будинками, що мали зв'язок з дворами садіб.

Реконструювати генеральний план всієї елліністичної забудови Нижнього міста

поки що передчасно, однак результати усіх досліджень і, зокрема, робіт на дільниці НГС, дозволяють стверджувати, що тут було декілька подовжних і поперечних вулиць. Вся вулична мережа Нижнього міста була повернена відносно лінії північ — південь. Очевидно, вулична мережа північної і південної частин розрізнялася своїм напрямом. Вулиці обмежували квартали, що склалися з двох-трьох житлових будинків, часто сблокованих по спільних стінах. Кwartали були майже прямокутними і близьких розмірів (400—600 м²). Між блоками будинків існували невеликі проходи і провулки. Можливо, з півночі на південь, як і у Верхньому місті, проходила головна вулиця довжиною близько 500 м²². Так само можна припустити, що у північній частині плато знаходилася вільна від забудови площа (розкопки на дільниці НГС(Пд)).

Під час дослідження північної частини Нижнього міста (дільниця НГС) було виявлено сліди деяких катастрофічних подій у житті Ольвії — вже згаданої великої пожежі в останній третині IV ст. до н. е. та зсуву наприкінці елліністичного часу, що залишив численні вертикальні тріщини в стінах підвалів будинків, нахили, деформації стін і руйнування окремих підвальних приміщень, тріщини у ґрунті. Після цього стихійного лиха багато підвальних приміщень у будинках були засипані. Частини з них була перекрита ґрунтом не менш ніж на дві третини висоти, і на цих засипах було влаштовано великі печі і кам'яні вівтарі.

Очевидно, кожна споруда того часу займала набагато меншу площу, ніж будинки попереднього періоду (через характер руйнування не завжди можливо встановити площу тієї або іншої садиби), але загальне планування кварталів все ще зберігалось до середини I ст. до н. е.

Підводні дослідження 1970-х років дають змогу говорити про існування в приліманній частині міста порту, відомого завдяки низці епіграфічних пам'яток. Тут відкрито залишки припортових складів²³ та, можливо, фрагмент елліністичної оборонної стіни — об'єкт «пристань»²⁴. Мабуть, в затопленій частині Ольвії знаходився і рибний ринок, що згадується в декреті на честь Протогена кінця III — початку II ст. до н. е.²⁵.

Після перерви, зумовленої гетським нашествям, забудова території Нижнього міста докорінно змінюється. Його південну частину обмежено оборонною стіною перших віків нашої ери. Розкопками відкрито дві куртини північної оборонної лінії Нижнього міста, від якої зберігся фундамент завширшки 1,65 м і прямокутна у плані вежа. Впритул до стіни з боку міста був прибудований ряд з шести житлових приміщень з окремими входами, що правили, ймовірно, для розміщення постійної охорони. Поблизу знаходилися і невеликі житлові будинки площею 100—160 м². Тут же відкрито будівлю, що отримала найменування «пекарні». Це житловий будинок з внутрішнім двором і критими приміщеннями з двох боків двору. Майже в кожному з приміщень знаходилися вогнища та печі. Одна з печей — центральна — мала виробничий характер і, можливо, застосовувалась для випічки хліба²⁶.

Проте основну площу Нижнього міста тепер займало виробниче-господарське передмістя. Треба сказати, що у той час у Верхньому місті також формувалось передмістя зі спорудами спеціального призначення — виноробнями, зерносховищами, печами для обжигу, майстернями з металу, невеликими однокамерними господарськими спорудами, жертівниками і т. д.²⁷. До складу передмістя Верхнього міста входили і похоронні споруди, зокрема Зевсов курган, курган над похованням Евривісія і Арети та ін.

Передмістя Нижнього міста відрізняється від описаного. У кінці I—II ст. н. е. площа Нижнього міста поза межами оборонних стін була хаотично забудована невеликими спорудами. Декілька таких будинків відкрито в центральній частині Нижнього міста (дільниця НГС). Це одно- і двокамерні наземні або частково заглиблені будинки, глинобитні стіни яких стояли на недбало виконаних кам'яних цоколях. Поблизу від будинків виявлено багато фрагментів бракованих металевих виробів, злитків металу, шлаків, шматків печіни, продуктів від печей, зруйнованих невеликих вогнищ, вимосток тощо. Будинки мали, скоріш за все, складське призначення — тут практично не знайдений побутовий матеріал. Така забудова була протягом всього II ст. н. е. Вимостка проіснувала до середини III ст. н. е., коли тут і на південь знов виникають невеликі споруди господарсько-складського призначення. Однак вони дійшли до нас такою мірою зруйнованими, що крім кон-

статації їх існування щось відтворити про цей період життя передмістя не є можливим²⁸.

Крім господарських споруд в Нижньому місті в той час влаштовували і невеликі жертovníки — круглі в плані кам'яні загородки, в центрі яких встановлювали орфостатно невеликі камені — своєрідні олтарі, присвячені, скоріш за все, виробничим або землеробським божествам.

Роботи останніх років у північній частині Нижнього міста підтвердили і дещо уточнили картину забудови передмістя. Тут у II—III ст. паралельно лиману проходив великий рів, призначення якого поки що неясне. Життя тут продовжувалося — від споруд того часу збереглися розвали стін та вимосток, знайдено фрагменти зруйнованих вогнищ, сліди невеликого металургійного виробництва і т. п. У найпізніший період існування передмістя на його північному кордоні було влаштовано великі, скоріш за все сушильні, печі — тут було відкрито два похилих пода, що стояли паралельно та були огорожені дрібними каменями, зі слідами впливу вогню, невеликими ямами із золою біля них.

Слід зауважити, що в той час, очевидно, передмістя не мало постійного населення. Про це, зокрема, свідчить наявність тут залишків поховань. Одне з них збереглося практично повністю — це було поховання дитини, що супроводилося скляними і керамічними посудинами IV ст. н. е.

Отже, багаторічні роботи в Нижньому місті Ольвії дають змогу з певною мірою вірогідності реконструювати характер його забудови і визначити роль населення, що займало цю частину міста, в житті і історії Ольвії.

Первинний етап заселення цієї території поки може бути намічений тільки уривчастими мазками. У другій половині VI ст. до н. е. тут, очевидно, існували розкидані по всій площі невеликі землянкові споруди житлового, господарського та сакрального призначення. Порт у той час уже був, але навряд чи був забезпечений якими-небудь значними стаціонарними спорудами.

З початку V ст. до н. е. починається досить активна забудова Нижнього міста. Протягом того сторіччя формувались його основні магістралі, будувались досить ґрунтовні житлові будинки. На жаль, вони були значною мірою зруйновані під час перебудови IV ст. до н. е. і не піддаються реконструкції.

Зате для IV—II ст. до н. е. вже можна уявити собі, яким було Нижнє місто Ольвії. У південній його частині в багатих будинках, аналогії яким знаходяться в Олінфе і на Делосе, жили найвпливовіші громадяни Ольвії. Саме імена таких громадян — Каллісфена, Каноба, Анфестерія, Протогена та інших — відбилися в монументальній епіграфіці Ольвії, вони допомагали своїй державі у важкі роки, рятували її від нашествия ворогів, голоду й іншого нещастя. Далі на півночі район був забудований будинками, що належали заможним людям, які жили своїм трудом. Їх садиби були скромнішими, але досить зручними та добре влаштованими. У плануванні цих будинків навіть помітна певна стандартизація, очевидно, зумовлена схожим майновим і соціальним положенням їх власників.

У центрі Нижнього міста, можливо, існували будівлі суспільного або культового призначення, невелика незабудована площа, в затопленій лиманом частині — рибний ринок. У той час тут уже була досить добре влаштована гавань зі спеціальними припортовими спорудами. Очевидно, тоді Нижнє місто вже мало і оборонну стіну.

Природний катаклізм і соціальні потрясіння III ст. до н. е. примусили жителів Нижнього міста, і особливо його північної частини, перебудувати свої житла, скоротити їх площі, побудувати тут став менш упорядженим. Разом з тим у будинках влаштовані внутрішні олтарі — кожний власник будинку молився своїм заступникам. До кінця періоду еллінізму життя тут гасне, щоб у перші століття нашої ери відродитися в абсолютно іншій формі — замість багатих квітучих кварталів тут було скромне господарське передмістя без постійного населення, яке наприкінці свого існування втратило і це своє значення. Лише у південній частині Нижнього міста, за оборонною стіною, існували житлові квартали, однак вже набагато скромніші, ніж в елліністичні часи.

¹ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— Киев, 1985.— С. 99.

² Крыжицкий С. Д. Раскопки на территории Нижнего города Ольвии в 1965—1966 гг. // АИУ.— 1967.— Вып. 1.— С. 132, 133; *Он же.* Ольвия...— С. 18.

³ Крыжицкий С. Д. Ольвия...— С. 20

⁴ Латин В. В. Эллинистические колодцы в прибрежной части Ольвии.— КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 91—102.

⁵ Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1909—1910 г.— 1913.— С. 1—105; *Он же.* Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1911 г.—1914.— С. 1—25; *Он же.* Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1912 г.— 1916.— С. 1—35; *Он же.* Раскопки в Ольвии.— ОАК за 1913—1915 г.— 1918.— С. 1—51.

⁶ Славин Л. М. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — Киев, 1940. — Т. 1.— С. 9—82; Славин Л. М. Раскопки в Ольвии в 1946 г. // АП УРСР.— 1949.— Т. 2.— С. 7—30; Славин Л. М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. // АП УРСР.— 1952.— Т. 4.— С. 48—58.

⁷ Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.— Киев, 1999.— С. 43—47.

⁸ Леви Е. И. Терракотовая архаическая головка, найденная в Ольвии.— СА.— 1941.— № 7.— С. 308.

⁹ Там же.— С. 316.

¹⁰ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии.— Киев, 1971.— С. 137; *Он же.* Ольвия. Историографическое исследование...— С. 62.

¹¹ Лейпунская Н. А. Основные итоги работ на участке НГЦ в Ольвии.— АИУ.— 1968 г.— Киев, 1971.— С. 171; Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до нашей эры // ПГКСВП.— Тбилиси, 1979.— С. 120.

¹² Крыжицкий С. Д., Назарчук В. И. Новый памятник строительства позднеархаической Ольвии // Древнее Причерноморье. Краткие сообщ. Одес. археол. об-ва.— Одесса, 1994.— С. 99—106.

¹³ Лейпунская Н. А., Самойлова, Т. Л. Землянка в Нижнем городе Ольвии // Тези обл. наук. конф.— Миколаїв, 1995.— С. 32, 33.

¹⁴ НО. 2; Iospe 20.

¹⁵ Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии // АКСП.— Киев, 1984.— С. 61—63; Лейпунська Н. О. Амфори з затопленої частини Ольвії // Археологія.— 1979.— Т. 30.— С. 98; Лейпунская Н. А. Керамика из затопленной части Ольвии // АКСП.— Киев, 1984.— С. 66

¹⁶ Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 27, 78

¹⁷ Лейпунская Н. А. Основные итоги работ 1968 г. на участке НГЦ в Ольвии // АИУ 1968 г.— Киев, 1971.— Вып. 3.— С. 168—171.

¹⁸ Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии.— Киев, 1990.— С. 165.

¹⁹ Gerard Siebert. Delos 2.— Quartier de Scardhana. La maison des Sceaux // BCH.— 1988.— CXII.— P. 757, 759.

²⁰ Лейпунська Н. О. До питання про соціальне районування Ольвії елліністичного часу // Археологія.— 1997.— В. 4.— С. 94.

²¹ Латин В. В. Указ. соч.— С. 98.

²² Крыжицкий С. Д. Ольвия. Историографическое исследование...— С. 129.

²³ Крыжицкий С. Д. Основные итоги изучения...— С. 63; Лейпунская Н. А. Керамика из затопленной части Ольвии...— С. 85.

²⁴ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 45.

²⁵ Крыжицкий С. Д. Указ. соч.— С. 63.

²⁶ Славин Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935...— С. 59—72.

²⁷ Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. до н. э.— Киев, 1993.— С. 50—88.

²⁸ Лейпунская Н. А. Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // АДСП...— С. 77, 78.

Одержано 21.05.2001

НИЖНИЙ ГОРОД ОЛЬВИИ (ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ)

Исследование Нижнего города Ольвии, начатое в XIX в., продолжается до наших дней. К настоящему времени открыты культурные слои и строительные остатки, позволяющие составить картину застройки и исторической топографии этой части Ольвии. В конце архаического времени здесь существовали гавань и отдельные земляночные структуры. Сохранность застройки V — начала IV в. до н. э. не даст возможности полно реконструировать планировку Нижнего города того периода. Ко времени эллинизма здесь сформировалась уличная, определилась социальная топография: в южной части жили наиболее богатые граждане полиса, в северной — средний слой свободного населения. Нижний город, особенно его северная часть, пережил пожар при осаде Зопириона и оползень в конце эллинизма. В римское время здесь находилось производственно-хозяйственное предместье.

N. O. Leypunskaia

LOWER TOWN OF OLBIA (MAIN STAGES OF DEVELOPMENT)

The investigation of the lower town of Olbia started in the XIX century, has been continuing to this day. To the present times the cultural layers and building remnants, which help to make up the picture of the building and historical topography of this part of Olbia have been discovered. At the end of the archaic time there were a harbor and separate earthen structures here. The safety of the building of the V — the beginning of the IV centuries BC doesn't permit the full reconstruction of the planning of the lower town of this period. To the Hellenistic time the street topography had formed and the social topography had determined. The southern part was inhabited by the richest citizens of the polis, while the middle stratum of the free population inhabited the northern part. The lower town and especially its northern part went through the fire during the siege of Zopirion and through the landslide at the end of the Hellenistic epoch. At Roman times there was a production and economical suburb there.

А. С. Русаєва

ОЛЬВІЯ — НАЙВИЗНАЧНІША ПАМ'ЯТКА КЛАСИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ І КУЛЬТУРИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто загальні риси державного демократичного ладу Ольвійського поліса та основні досягнення його культурного розвитку, визначено їх своєрідність і унікальність, а також внесок ольвіополітів у скарбницю загальноєллініської культури. Термін «класичний» (classicus) тут ужито у прямому («взірцевий») і переносному («греко-римський період») значеннях, які доповнюють одне іншим.

Чимало полісів було засновано еллінами в Причорномор'ї протягом VII—VI ст. до н. е., але далеко не всі вони досягли такого високого політичного й культурного розвитку, як Ольвія. Не забудована в середньовіччі і нові часи благодатна ольвійська земля, на якій нині знаходиться відомий історико-археологічний заповідник «Ольвія», попри різні знегоди й руйнування зберегла численні матеріали, які яскраво висвітлюють багатогранну матеріальну й духовну культуру, політичний і релігійний світогляд її населення, дають уявлення про різні етапи її історичного розвитку впродовж тисячоліття. Ольвія вирізняється серед понтійських античних держав довготривалим збереженням не лише автономії, а й полісних традицій та